

Verdaguer i el mecenatge

Els primers protectors

per Ricard Torrents

Can Tona. Verdaguer hi visqué en règim d'«estudiant» des de 1863 fins a 1871, quan fou destinat de vicari a Vinyoles d'Orís.

Mecenes, patrocinadors, benefactors

És indiscutible que la relació de mecenatge de Verdaguer amb els Comillas, que posseïen la més gran fortuna de l'Espanya de l'època, sobresurt com un cas excepcional. Val a dir, però, que no fou ni l'única del poeta ni fou aïllada, bilateral, sinó oberta, multilateral. Justament si aquella relació tingué un abast tan productiu socialment fou perquè transcendí el marc dual de mecenes i protegit, per a integrar-se en una constel·lació on, juntament amb Verdaguer, el poeta, i Antoni López, el navilier, brillen amb vigorosa llum pròpia Eusebi Güell, l'industrial, i Antoni Gaudí, l'artista, a més d'altres nombrosos astres complementaris que els giraven a l'entorn.

En un altre lloc he escrit que aquells quatre personatges formen «un dels grups més potents de la Catalunya dels segles XIX i XX. Una Catalunya sense estat ni institucions pròpies on, això no obstant, es produí la connexió entre art i mecenatge més operativa que mai abans s'hagués produït. Dues parelles de noms que agrupen dos artistes genials i els seus dos mecenes excepcionals [...]. La relació interactiva dels dos artistes i dels dos mecenes constitueix un dels capítols més fascinants de la Catalunya moderna».¹

Aquest brillant mecenatge del geni de les finances i del capital d'empresa, màximament representatiu de la Catalunya de la revolució industrial, ha focalitzat tant l'atenció, que ha quedat massa en segon terme el mecenatge no tan vistós d'altres protectors del poeta. Si acceptem ara, abans d'entrar en més disquisicions, que mecenatge vol dir l'acció més o menys (des)interessada de patrocinar els artistes i els escriptors, els erudits i els investigadors, observem que el poeta de Folgueroles trobà, abans, durant i després dels Comillas i els Güell, altres mecenes que li proporcionaren mitjans per a dedicar-se a l'activitat d'escriptor.

Al temps d'estudiant al Seminari de Vic rebé la protecció d'hisendats locals en els moments clau en què es consagrà a les lletres. Això li permeté de lliurar-se a la vida intel·lectual en condicions relativament acceptables per a dedicar-se de ple a la creació literària. Trencada la relació amb el marquès, Verdaguer comptà amb protectors com l'arxiduc Lluís Salvador, com alguns amics rossellonesos i com els agustins de l'Escorial, els quals li proporcionaren mitjans destinats a assegurar-li, a més de la subsistència, la continuïtat en les activitats de poeta.

Es podria objectar que aquests patrociniis no eren mecenatge pròpiament dit, perquè no anaven directament adreçats a Verdager com a poeta, sinó com a eclesiàstic i persona necessitada. És una distinció certament aclaridora que en tot cas s'hauria de considerar dintre d'una gradació que va del mecenatge i el patrocini a la beneficència, a la filantropia, a la caritat i a d'altres variades formes que pren la generositat, i a continuació distingir tot el ventall de donacions a què destinaven una part de llur fortuna persones com el marquès de Comillas o el comte de Güell o també, amb iguals mèrits, persones no tan riques, com eren els propietaris agrícoles de la Plana de Vic.

Pel que fa al jove estudiant Verdager, val a dir que es revelà tan prematurament poeta, que els propietaris agrícoles que el patrocinaven no s'hi enganyaven. Si només hagués estat un seminarista de tants, potser l'haurien ajudat igualment, però el fet de ser poeta i de ser reconegut com a tal a vint anys pel Consistori dels Jocs Florals de 1865 el feia diferent dels altres estudiants que també rebien protecció. Quant als darrers anys, el seu obstinat interès a demostrar que no havia perdut les facultats de poeta tampoc no permetia de confondre's als qui l'ajudaven, si, a més a més, eren gent de lletres.

Els primers protectors

En els quinze anys d'estudis al Seminari de Vic, de 1855 a 1870, Jacint Verdager comptà amb tres protectors diferents, que alhora tenien el tret comú de ser propietaris agrícoles i veïns. Francesc Tona i Aguilar, amo masover de can Tona, on el poeta sojornà en qualitat d'«estudiant» al llarg de la segona part dels seus estudis a Vic. Segimon Coma, amo de Puigseslloses, que el 1870 gravà la seva finca a favor de Jacint Verdager per dotar-lo d'un patrimoni que li permetés de ser ordenat sacerdot, i, a l'últim, Marià de Picó i de Valls, amo de Torrents, de Tavèrnoles, i de la Torre de Morgadès, de Folgueroles, que l'adoptà en la missa nova i l'acollí sovint a la seva residència de Barcelona, fins que Verdager no hi establí domicili propi, la qual cosa no es produí fins a 1876, quan ocupà la capellania fundada pel marquès de Comillas.

Entre aquests primers protectors i el poeta es teixí una xarxa d'afinitats, parentius, dependències i amistats que s'eixamplà en un poderós grup, en el qual hi hagué el grup de l'Esbart de Vic, d'una banda, amb les empreses culturals que els seus membres endegaren, en especial Collell, i diversos intel·lectuals de Barcelona com Marià Aguiló. Però hi hagué també el grup dels Verdager, que el poeta formà a Barcelona i posà a l'òrbita del marquès de Comillas i del comte de Güell. El grup el formaven el poeta i els tres cosins que, després d'ell i conduïts per ell, varen entrar al servei del marquès de Comillas. El metge i escriptor Joaquim Salarich i Verdager, que, traslladat al balneari de Caldetes, es posà al servei del marquès, que hi anava a passar temporades per prendre els banys. El polític Narcís Verdager i Callís, que esdevingué un dels advocats de confiança dels Comillas i dels Güell i el braç polític de tot el grup. Hi ha-

via, en fi, mossèn Joan Güell, l'auxiliar que contractà mossèn Cinto per tal que l'ajudés en les tasques d'almoïner.

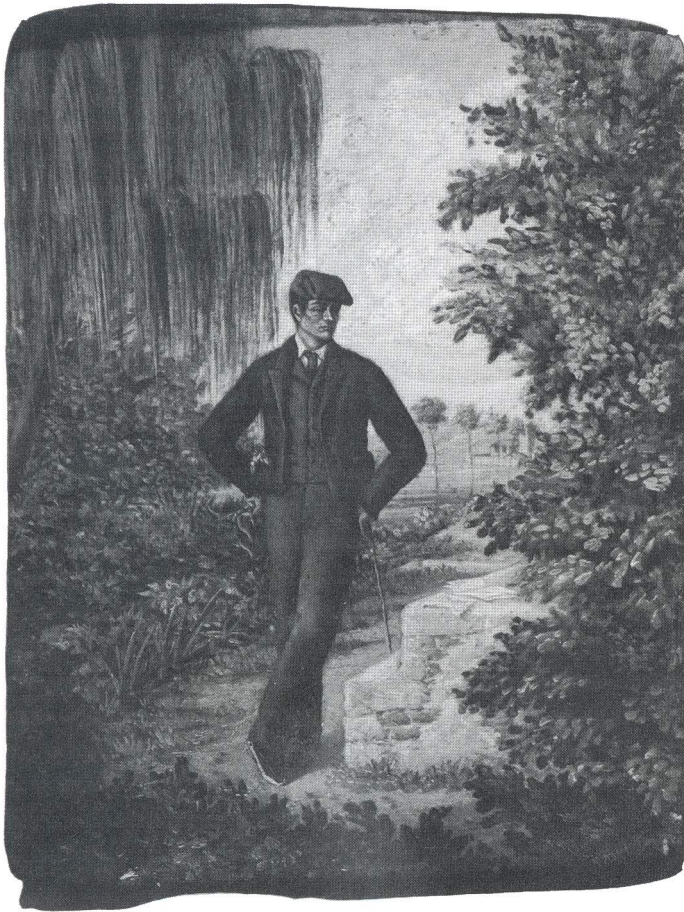
Hi ha, doncs, analogies, només analogies, entre el grup que a Vic girava a l'entorn del jove poeta, protegit pels propietaris agrícoles del medi familiar i local d'on sorgí, i el grup que a Barcelona es formà entre els Comillas i els Güell, financers i industrials, amb els seus patrociniis, igualment articulats per Verdager, quan era al cim de la fama com a poeta de Catalunya i com a defensor de la seva llengua, però també dels seus interessos aranzelaris. El pas d'un mecenatge a un altre assenyala un fenomen sociocultural d'interès. El mecenatge premodern dels hisendats locals, basat en relacions paternalistes i en objectius vagament culturals i patriòtics, dóna pas al mecenatge plenament modern dels plutòcrates de l'era industrial, els quals veuen en l'art i en la cultura un aliat poderós, perquè també pot esdevenir un adversari poderós. No deixa de sorprendre, però, que els uns i els altres coincideixin a apostar, diríem en termes d'avui, pel poeta que representa la represa de la cultura catalana. El mateix personatge que a Vic atreu la generositat dels propietaris agrícoles, és qui a Barcelona suscita el naixement del mecenatge modern. Es tracta d'un cas d'atracció excepcional. Al segle XIX ni a Vic ni a Barcelona no es produí més l'aparició d'un grup tan vigorós com el que s'articula a l'entorn del poeta de Folgueroles.

Les trajectòries d'aquells dos cercles de parentius i amistats, de dominacions i dependències que reflectien i distribuïen el poder es fusionaren i tingueren el zenit en la dècada dels anys vuitanta. L'entrada de Verdager al servei del marquès, a mitjan novembre de 1876, marcà el punt d'incardinació d'un cercle en l'altre, i el seu confinament a la Gleba, a darreries de maig de 1893, no solament trencà la relació bilateral entre el poeta i el mecenes, sinó que desestabilitzà les de tot el cercle. Per això no sembla inadequat concloure que Jacint Verdager fou un dels centres, si no el pivot, d'aquell «sistema»² de relacions, a l'entorn del qual es formà i girà tot el grup de poder.

Francesc Tona, l'amo masover de can Tona

El primer protector, Francesc (Francisco) Tona i Aguilar, acollí Verdager a casa seva durant vuit anys en règim d'«estudiant», des de 1863, quan començà els cursos de teologia, fins al setembre de 1871, quan fou destinat a la plaça de vicari de Vinyoles d'Orís. Can Tona era una masia modesta, tirant a petita, de Sant Martí de Riudeperes, avui terme de Calldetenes, a mig camí de Folgueroles a Vic. Les recerques disponibles han portat a concloure amb certesa que Francesc Tona i Aguilar n'era amo, per via hereditària, alhora que masover, en el sentit que ell mateix explotava la finca, registrada al seu nom al Registre de la Propietat de Vic, sense excloure que potser conreava terres d'altres propietaris.³

D'altra banda, entre els Verdager i els Tona hi havia lligams de parentiu. Els més antics provenien de la masoveria de Torrents, de Tavèrnoles, casa originària dels vuit germans Verda-

Marià de Picó i de Valls apadrinà Verdaguer a la missa nova. També, el 1871, el retratà com a estudiant a la font del Desmai.

guer, l'hereu dels quals, Jacint, es casà amb Raimunda Tona, mentre que un altre germà era el pare del poeta, Josep, casat i establert a Folgueroles.⁴ Un segon parentiu es derivà el 1862 del matrimoni del germà gran del poeta, Miquel, amb Carme Aguilar i Adrià, filla d'un altre modest propietari agrícola, cosí de Francesc Tona, el qual els Verdaguer tractaven d'oncle, i també l'hi tractava Pere Serra i Viladecans, amo de Viladecans, una de les grans masies històriques de Sant Boi de Lluçanès. No és sinó en aquest parentiu que es troba l'explicació de l'estada que l'estiu de 1871, ja ordenat sacerdot, féu Verdaguer a la masia de Viladecans,⁵ un estiueig a muntanya que el poeta convertí en costum a partir d'aquell any, aollint-se a invitacions diverses, a l'estil del que feia l'alt clergat, com era el cas del bisbe Morgades, que estiuejava al Bac de Collsacabra.

La prolongada residència de Jacint Verdaguer a casa de l'«oncle» Tona respon, com és sabut, a un primer motiu bàsic, la necessitat d'ajut per a continuar els estudis eclesiàstics. En entrar als cursos de teologia, la família del poeta no podia subvenir a les creixents despeses dels estudis. En segon lloc, residir a can Tona li representava escurçar de la meitat l'itinerari diari a les aules i una certa independència de moviments. Fou a proposta de l'amo de can Tona que les dues famílies convingueren en l'acord el dia que el germà gran del poeta es casà amb Carme Aguilar.

Es pot parlar de l'«estudiantat» com d'una forma institucionalitzada de patrocini dels estudiants de famílies modestes que no podien pagar la pensió del Seminari. Com una mena de benefici eclesiàstic, al qual anava annexa una renda. L'amo es comprometia a donar a l'estudiant residència completa en una cambra no compartida, roba tallar, taxes de matrícula, llibres i quantitats per a d'altres despeses segons la riquesa i la generositat de la casa. L'estudiant en bescanvi havia de fer de «mestre» dels fills de l'amo, eventualment de les persones del servei, dirigir la vida de devoció de la masia, proporcionar assessorament i, en casos d'excepció, ajudar a les feines del camp. Estudiant, mestre, mosso, eren, en aquest ordre, les tres funcions de l'estudiant.

No era mecenatge en sentit estricte. Més aviat era un contracte de serveis, *do ut des*, pel qual l'amo i l'estudiant es donaven unes prestacions l'un a l'altre. Ara bé, sense aquest primer mecenatge impropí, no és improbable que el jove estudiant Verdaguer hagués abandonat la carrera parroquial per a seguir la conventual, que no li hauria causat cap despesa i de la qual sentí l'atracció a can Tona mateix, quan pensà fer-se franciscà i anar-se'n a les missions d'Amèrica. El fet és que, gràcies a aquest primer mecenatge-contracte, va gaudir de condicions relativament propícies que li feren possible, sense sortir del lloc nadiu, de dedicar-se en exclusiva a la creació poètica, a la lectura i a l'estudi. Cal recordar que a can Tona escriví milers de pàgines en vers i en prosa. Compongué diversos poemes llargs, *Dos màrtirs de ma pàtria o siga Llucià i Marcià*, *Amors d'en Jordi i na Guideta*, *Qui com Déu*, *Colom*, *L'Atlàntida enfonsada o l'Espanya naixent de ses ruïnes* («L'Atlàntida de can Tona»), bona part de *L'Atlàntida* premiada als Jocs Florals de 1876 i, a més, alguns centenars de poemes curts, i encara narracions i discursos.

Segimon Coma, l'amo de Puigseslloses

Segimon Coma era l'amo de Puigseslloses, una de les masies històriques més grans de Folgueroles, on és coneguda com el Puig, situada al peu de la capella de Sant Jordi i del dolmen adjacent, l'una i l'altre dins la propietat. Els Coma o, seguint el costum d'anomenar-se pel nom de la masia, els Puigseslloses, figuren habitualment en la documentació parroquial de Folgueroles relativa a l'obreria i a les confraries. Així, aquest Segimon Coma, protector de Verdaguer, figura com a «Segimon Puigsallosas» signant, al costat de l'ecònom de la parròquia, un escrit d'11 de juny de 1869, adreçat justament a «Francisco Tona, Hasendado en S. Martin de Riudeperas», per comunicar-li que l'església parroquial ha sofert un robatori sacríleg i convocar-lo per tractar «*con los demás Obreros, el modo y de que manera se han de cubrir los gastos*» de construcció i col·locació d'una reixa de ferro per a impedir la repetició de robatoris.⁶

Els Coma, o els Puigseslloses, estaven relacionats amb els Verdaguer de Torrents de Tavèrnoles, no sols perquè les masies són pròximes, sinó perquè l'avi matern del poeta, el fuster i teixidor Bartomeu Santaló, era home introduït a la parròquia.⁷ D'altra banda, l'estada de Verdaguer a can Tona, igualment a prop de Puigseslloses, propicià el tracte sovintejat amb els Puigseslloses, que també tenien estudiant. Una anotació del «Quadern de can Tona» revela que Verdaguer tenia un tracte familiar amb «la Maria del Puig».⁸ Tot i que l'envergedura de la finca de Puigseslloses era força superior a la de can Tona, els seus propietaris, que vivien a la residència contigua a la casa dels masovers, eren pagesos actius a les pròpies terres, l'explotació de les quals vetllaven directament.

El mecenatge de Segimon Coma, fruit de la generositat i de la confiança, consistí a gravar la seva propietat a favor de Jacint Verdaguer, a fi que pogués rebre l'ordenació sacerdotal. Jaume Collell ho referí així: «[...] a Mossén Jacinto li feren lo patrimoni de còngrua sustentació exigint pels sagrats Cánons, los amos de la Masia que porta'l nom de Puigseslloses.» A continuació conta que el notari obligà Segimon Coma a signar l'escriptura en castellà, Segismundo, i que aquest s'hi resistí dient que no ho havia fet mai. Acaba elogiant el «bon home que tingué la amabilitat de posar sobre sa finca heretada dels passats lo gravámen d'un patrimoni clerical».⁹

El «patrimoni de còngrua sustentació» era una exigència, imposada per les reformes derivades del Concili de Trento, per la qual els candidats a l'ordenació sacerdotal havien de gaudir prèviament d'un benefici o títol d'ordenació que els assegurés el mitjans mínims de subsistència. Amb aquesta mesura es volia impedir que els clergues es veiessin empesos a la mendicitat o a les activitats profanes. En temps de Verdaguer ja era una mesura que es complia formalment més que no a la pràctica. De fet era el bisbe el qui, en l'ordenació sacerdotal, es comprometia a donar al clergue, a canvi d'obediència, la còngrua sustentació per mitjà d'un benefici, que acostumava a ser una plaça en una parròquia, plaça remunerada per l'Estat. Tot i així Verdaguer, després d'ordenat el 1870, hagué d'esperar-se un any fins que li assignessin una plaça de vicari a Vinyoles d'Orís. Per això, quan l'expulsió del palau dels Comillas li féu perdre el benefici fundat pel marquès i restà a la voluntat del bisbe Morgades, la qüestió jurídica de fons esdevingué la desobediència de Verdaguer, d'una banda, i la retirada de tot «ofici i benefici» per part de Morgades, de l'altra. Verdaguer es negava a residir on el bisbe li manava, a la Gleva i, en cas de malaltia, a la casa Asil de capellans. La còngrua sustentació, però, avalada amb el patrimoni de Segimon Coma, de Puigseslloses, no tingué efectes pràctics i és probable que ja hagués estat anul·lada prèviament.

Marià de Picó i de Valls

El tercer patrocinator de Verdaguer dels temps de Vic, Marià de Picó i de Valls, és el primer dels tres en l'escala de riquesa i de posició. Era propietari de diverses i grans finques, entre les quals destaquen Torrents, de Tavèrnoles, la Torre de Morgadès, de Folgueroles, i Morgadès, de Vilanova de Sau. Les dues Morgadès eren fortificades. La de Folgueroles compta com una de les més antigues del terme i, juntament amb la veïna dels Folcs, gaudia del privilegi de tenir sarcòfag a la portalada de l'església parroquial, destruïda el 1936. La font de Morgadès, rebatejada

L'ermita de Sant Jordi, on Verdaguer va celebrar la primera missa, i el dolmen de Puigseslloses, dins la propietat de Segimon Coma, protector de Verdaguer. (Foto: Jordi Gumí)

per Verdaguer com la font del Desmai, és a tocar de can Tona i Picó la féu agençar, igual com féu amb la de Torrents. A Vic, Picó era conegut com en Morgadès. Residia habitualment a Barcelona, però també tenia residència a Vic, a la desapareguda plaça del Carbó, a l'entrada de la plaça de l'Estudiant, on tenia el domicili el seu administrador Joaquim Salarich i Verdaguer. A Torrents hi passava l'estiu i hi rebia un cercle d'amics, amants de la música i de les arts, entre els quals el mateix Verdaguer, amb alguns estiuejants de Vic i de Sant Julià de Vilatorrada, com Marià Aguiló, que estigué interessat a comprar la masia de la Codina, a l'entrada de Folgueroles pel camí de Sant Jordi. Collell conta que amb Picó s'havien dedicat a traduir librettos d'òpera per vendre'n a la sortida de les funcions. D'altra banda era un pintor remarcable. Marià Picó signa el conegut oli de Verdaguer sota el desmai de la font, pintat el 1871. El poeta ja havia cantat missa i hagué de tornar a posar-se la roba de pagès amb què sis anys abans es presentà a recollir el premi dels Jocs Florals.

La relació de Picó amb els Verdaguer no era la convencional d'amo i masovers. Aquests no havien oblidat l'antiga condició d'amos de Torrents, abans que, segons que diu una tradició

oral, en perdessin la propietat a conseqüència del pagament del rescat d'un segrest. D'altra banda, l'administrador de les finques dels Picó a la Plana de Vic i a les Guilleries era Joaquim Salarich i Verdaguer, personatge clau en el llinatge Verdaguer de Torrents de Tavèrnoles.¹⁰ Fill de Bonaventura Salarich, de qui heretà l'administració de les finques, i de Josepa Verdaguer i Ordeix, germana de Josep, pare del poeta, era metge, estudiós de diverses disciplines, erudit polifacètic, poeta, novel·lista i agitador cultural, tenia el domicili a la residència dels Picó a Vic. La seva influència es notà, d'una banda, en els tractes de parceria de les terres que eren propietat de Picó i que conreava el pare del poeta i després el germà, i, de l'altra, en l'orientació dels primers estudis de Verdaguer, amb qui es portava vint-i-nou anys i de qui rebia el tractament de vostè.

Picó era casat amb Emília Manso, de la família del general Manso, originari de Borredà, elevat a comte de Llobregat i heroi de les guerres napoleòniques molt popular a Vic. Verdaguer li dedicà una abrandada poesia, premiada als Jocs Florals, que acaba amb el vers «Vencí a Napoleon». Collell i Serra i Campdelacreu li dedicaren una obra dramàtica.

El mecenatge de Picó consistí a apadrinar Verdaguer en la missa nova. No sabem exactament quines despeses comportava aquesta acció, considerada un honor. Probablement, però, no fou solament en aquesta ocasió que l'amo de Torrents mostrà la seva generositat envers el jove poeta que admirava, sinó que en degué tenir d'altres, a més de l'acollida que li donava a Barcelona.

La missa nova de Verdaguer simbolitza a la perfecció l'entramat del mecenatge a què ens referim. Tingué lloc a la capella de Sant Jordi de Puigseslloses, del seu protector Segimon Coma. Per a un esmorzar campestre, amb recital de poesies i cantada de cançons, anaren a la font del Desmai, entre can Tona i la Torre de Morgadès. El dinar se celebrà a casa dels Picó. Hi eren representats cinc grups, la família, els amics d'infantesa, els hisendats locals, els amics de Vic, encapçalats per Collell, i els de Barcelona, portats per Marià Aguiló. A la prosa «Records de ma Missa Nova» el poeta evocà al cap de vint-i-cinc anys, amb tota la vivesa i amb tota la intenció, aquella jornada plena de simbolismes.

«En la creença, als peus del gloriós Sant Jordi, cremaven uns quants ciris encesos per alguns companys de ma infantesa, i uns quants ramells de flors tardorenques barrejaven son perfum al de l'encens. La il·lustre filla del Comte de Llobregat, neta de l'hèroe de l'any vuit, lo general Manso, i les senyorettes germanes Carme i Rosa de Picó, les havien collides en llur jardí de Torrents, casa pairal de mon pare.»

La protecció dels tres propietaris de la Plana de Vic presenta diferències en cadascun d'ells. Es tracta, però, de diferències de matís. Tots tres a una banda i el seu protegit a l'altra constitueixen una mostra acabada de l'estratificació del món social a la Catalunya preindustrial de la Plana de Vic al segle XIX. Com també les seves formes de dominació. El model repre-

sentat per l'«estudiant» a l'escenari de la casa pairal constitueix una peça clau per a explicar l'organització social basada en una síntesi de propietat (agrícola), família i religió.¹¹

A més, el primer mecenatge de Verdaguer posa en evidència les condicions del baix clergat a partir de mitjan segle XIX, després que es produïssin els efectes de la desamortització sobre les obrieres i els patrimonis parroquials, tal com han posat en relleu estudis recents.¹² Un d'aquests efectes fou l'empobriment general i, en conseqüència, el canvi de procedència social del clergat. Les famílies d'hisendats rurals deixaren de seguir la carrera eclesiàstica. No sols perquè en molts casos s'establien a ciutat, sinó perquè les rendes de les parròquies havien deixat de tenir atractiu. Els succeïren els fills de famílies més modestes, les quals, però, necessitaven patrocini per a poder pagar les despeses dels estudis al Seminari i de l'ordenació sacerdotal. En el patrocini de Verdaguer conflüïren tres propietaris del seu entorn immediat.

Per a concloure. No deixa de ser remarcable el retorn literari amb què el jove poeta protegit compensà els protectors. Marià de Picó, que hauria estat un pintor sense posteritat, s'immortalitzà retratant el seu protegit, gràcies al qual el general Manso compta amb una sonora poesia premiada als Jocs Florals. L'ermita de Sant Jordi i el dolmen de Puigseslloses, la Torre de Morgadès i la seva font del Desmai, la masia de can Tona i els escenaris que l'envolten, en una paraula tot allò que constitueix el *locus* del geni, és a l'origen de versos que en perpetuen la memòria, dels llocs i dels qui en tenien la propietat per a patrocinar un jove poeta.

1. Verdaguer/Gaudi/Comillas/Güell», dins el diari «Avui», 25-X-2001.

2. El terme «sistema», aplicat al grup que Eusebi Güell formava amb els seus empleats/patrocïnats, Ferran Alsina, Antoni Gaudí, Picó i Campamar, mossèn Font i Sagué, Pin i Soler, el fa servir el caputxí pare Miquel d'Esplugues, OMC, en un substanciós i poc considerat estudi, *El primer comte de Güell. Notes psicològiques i assaig sobre el sentit aristocràtic a Catalunya*. Barcelona: Arts Gràfiques Nicolau Poncell, 1921, pàg. 95.

3. Antoni Boada, «Verdaguer y el amo de "can Tona"», dins «Vida Oratoriana», agost/setembre de 1962, pàgs. 126-131.

4. Ricard Torrents, «Sobre els Verdaguer i els Santaló a Folgueroles», dins *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Pròleg de Joaquim Molas. Vic: Eumo Editorial, pàgs. 21 ss.

5. J.M. de Casacuberta, transcripció i notes per a *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Volum I (1865-1867). Barcelona: Editorial Barcino, 1959, carta 38.

6. Document publicat per Antoni Boada, *op. cit.* n. 3.

7. Vegeu Ricard Torrents, *loc. cit.* n. 4.

8. Vegeu l'anotació a Ricard Torrents, «Anotacions inèdites de Verdaguer sobre Folgueroles», dins Santi Ponce (coord.), *Folgueroles. Societat i vida d'un poble*. Vic: Eumo Editorial. L'entorn 40, 2000, pàgs. 345-350.

9. Jaume Collell, «Del meu fadrinatge». Vic: *Gazeta de Vich*, 1920, pàg. 154.

10. Carmen Rucabado, «Verdaguer vist de prop» dins *Jacint verdaguer, poeta (1845-1902)*. Col. «Set Turons Romans», Roma: Associació «Catalans a Roma», 1998, pàgs. 10 ss.

11. Gary Wray McDonogh, *Las buenas familias de Barcelona, Historia social de poder en la era industrial*. Barcelona: Ediciones Omega, SA, 1989, pàgs. 263 i 274 i ss.

12. Els resultats de les recerques de Joaquim M. Puigvert a *Església, territori i socialilitat (s. XVII-XIX)*, Vic: Eumo Editorial, 2001, són indispensables per a entendre el tramata econòmic-social de la vida eclesiàstica dels temps de Verdaguer.